

इंडिया, म्हणजेच भारत

प्रकरण

5

भारतात अगदी सुरुवातीच्या काळात आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक एकता होती. आणि यातच हिमालय आणि दोन समुद्रांमधील महान मानवतेची लाट जीवनाचा भाग बनली.

- श्री अरविंद

आकृती 5.1. सुमारे 2,300 वर्षांपूर्वीचे ग्रामीण भारतातील एक दृश्य (ग्रेट सांची स्तूपाचे उत्तर दरवाजा)

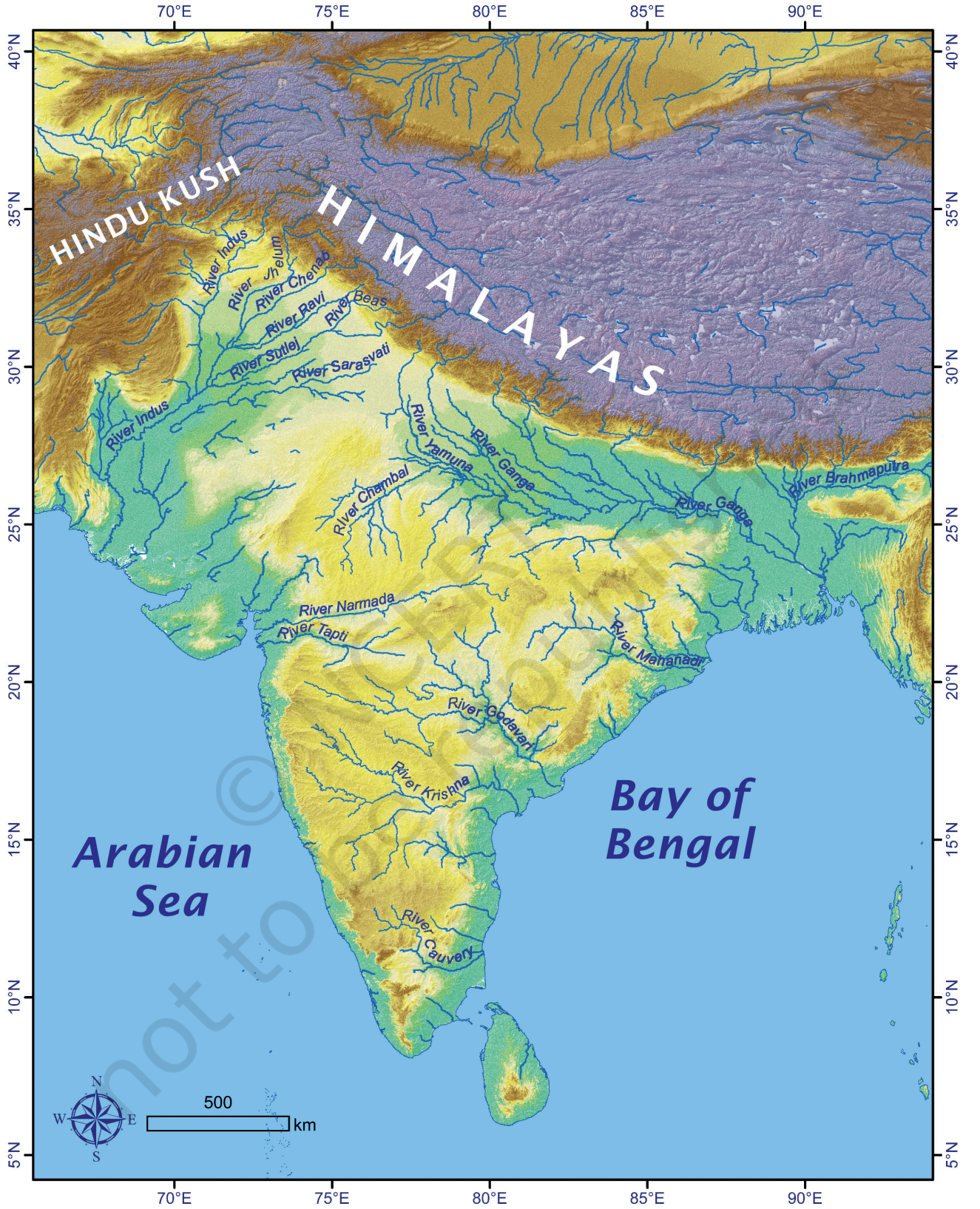
मोठे
प्रश्न

1. भारताची व्याख्या कशी करायची?
2. भारताची प्राचीन नावे कोणती होती?

0681CH05

आकृती 5.2. भारतीय उपखंडाचा भौतिक नकाशा, त्यातील काही नद्या.

आज आपण ज्या भारताला ओळखतो तो एक आधुनिक राष्ट्र आहे, ज्याच्या सीमा निश्चित आहेत, परिभाषित राज्ये आहेत आणि एक ज्ञात लोकसंख्या आहे. मात्र, 500 वर्षांपूर्वी, दोन हजार वर्षांपूर्वी किंवा पाच हजार वर्षांपूर्वी ही परिस्थिती खूप वेगळी होती. जगातील या प्रदेशाला, ज्याला आपण अनेकदा 'भारतीय उपखंड' म्हणतो, त्याला अनेक वेगवेगळी नावे आणि बदलत्या सीमा आहेत. भारताचा भूतकाळ आणि उत्क्रांती याविषयी आपण अनेक वेगवेगळ्या स्त्रोतांमधून जाणून घेऊ शकतो. आपण एक्सप्लोर करूया.

त्याबद्दल विचार करा

प्रकरणाच्या सुरुवातीला भारतीय उपखंडाचा भौतिक नकाशा विचारात घ्या. त्याच्या नैसर्गिक सीमा कोणत्या आहेत ज्या आपण बघू शकता?

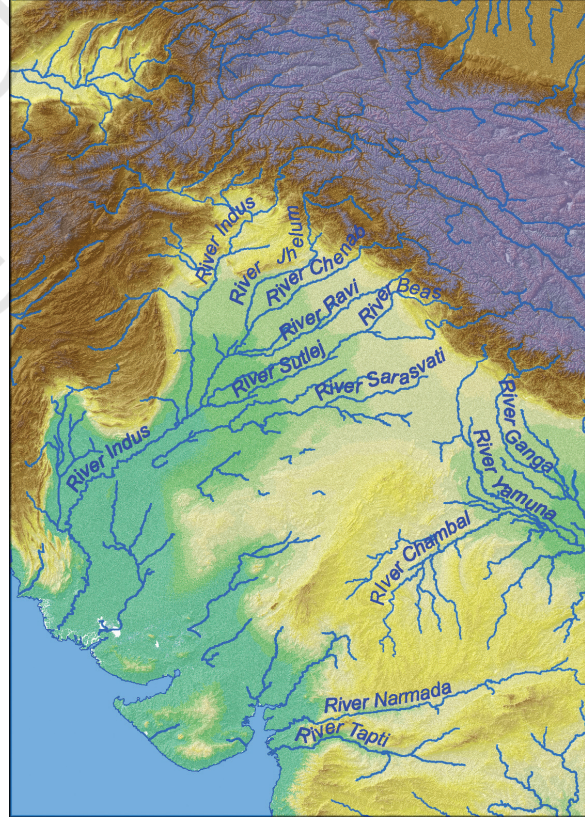
इतिहासाच्या कालखंडात, भारताला अनेक नावांनी संबोधले गेले आहे - तिथले रहिवासी आणि बाहेरून आलेले अभ्यागत. प्राचीन ग्रंथ, प्रवासी आणि यात्रेकरूंचे वृत्तांत आणि शिलालेखांमधून ही नावे आपल्याकडे येतात.

रहिवासी :

विशिष्ट ठिकाणी राहणारे लोक.

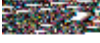
भारतीयांनी भारताचे नाव कसे ठेवले?

ऋग्वेद हा भारतातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे; आपण प्रकरण 7 मध्ये पाहू, ते कित्येक हजार वर्षे जुने आहे. भारतीय उपखंडाच्या वायव्य प्रदेशाला 'सप्त सिंधव' म्हणजेच 'सात नद्यांची भूमी' असे नाव दिले आहे. 'सिंधवा' हा शब्द 'सिंधू' या शब्दापासून आला आहे, ज्याचा अर्थ सिंधू नदी किंवा काही वेळा सर्वसाधारण पणे नदी असा होतो.

आकृती 5.3. भारतीय उपखंडाचा वायव्य प्रदेश

काळाच्या ओघात पुढे जाताना भारतातील इतर भागांची नावे साहित्यात दिसतात. महाभारत हा भारतातील सर्वात प्रसिद्ध ग्रंथांपैकी एक आहे ('आपला सांस्कृतिक वारसा आणि ज्ञान परंपरा' या विषयात आपण त्याबद्दल वाचतो). विशेष म्हणजे यात काश्मिरा (कमी-अधिक प्रमाणात आजचे काश्मीर), कुरुक्षेत्र (आजचा हरियाणाचा काही भाग), वांगा (बंगालचा काही भाग), प्राग्ज्योतिषा (अंदाजे आजचा आसाम), कच्चा (आजचा कच्छ), केरळ (कमी-अधिक प्रमाणात आजचे केरळ) अशा अनेक प्रदेशांची यादी आहे.

चला जाणून घेऊया

पान 79 वरील नकाशात (आ. 5.4) दिलेल्या कोणत्याही प्रदेशांची नावे तुम्हाला माहीत आहेत का? आपण ऐकलेल्यांची यादी करा.

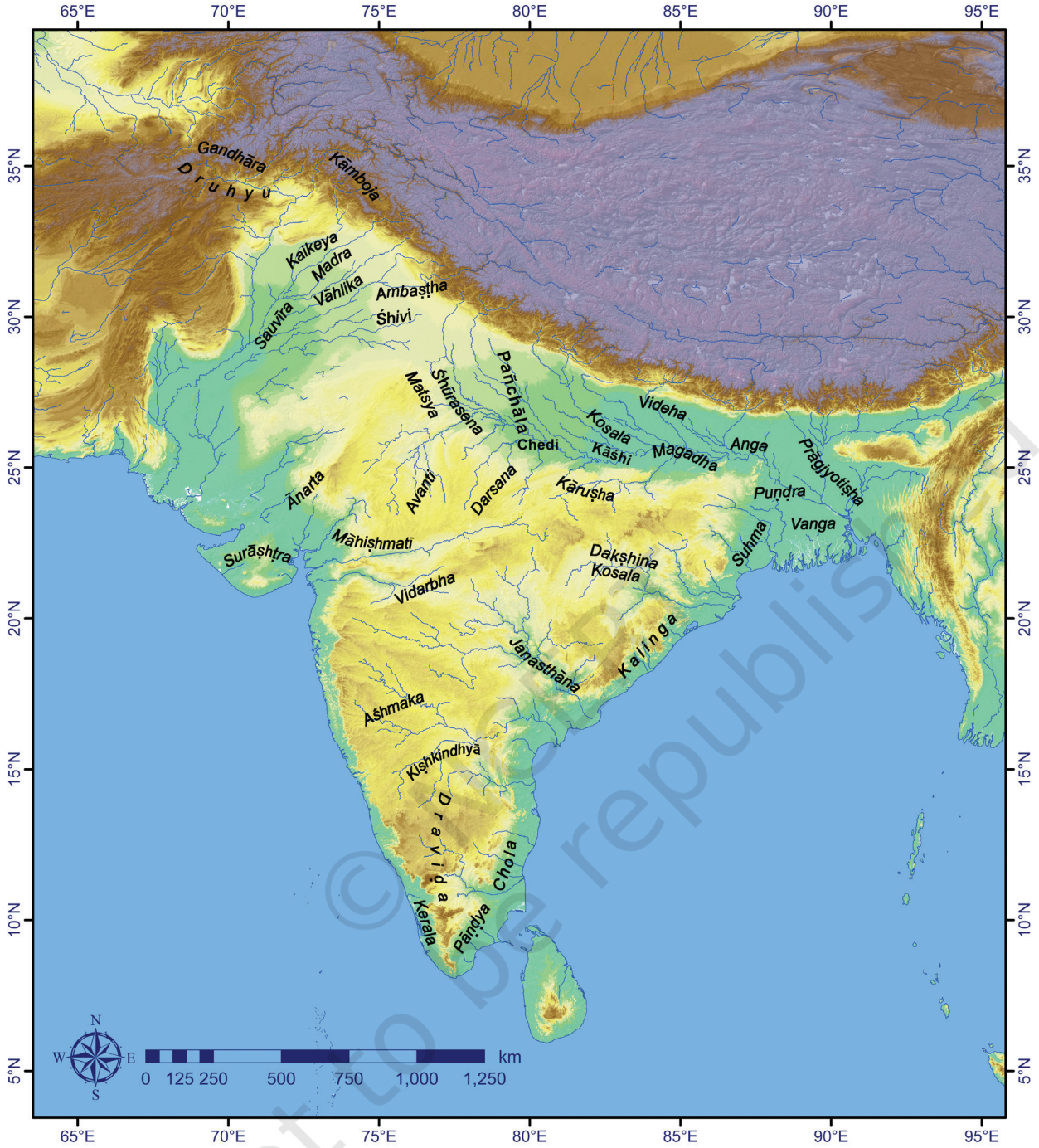
पण संपूर्ण भारतीय उपखंडाचं नाव कधी येतं? प्राचीन भारतीय ग्रंथ आजतागायत अवघड असल्याने या प्रश्नाचे उत्तर देणे सोपे नाही. महाभारतात 'भारतवर्ष' आणि 'जंबुद्वीप' या शब्दांचा वापर करण्यात आला असून ही प्रदीर्घ कविता ख्रिस्तपूर्व काही शतकांपासून लिहिली गेली असे विद्वानांचे सर्वसाधारणपणे एकमत आहे.

'भारतवर्ष' ही पहिली संज्ञा स्पष्टपणे संपूर्ण भारतीय उपखंडात पसरलेली आहे आणि मजकुरात असंख्य नद्या आणि लोकांची नावे आहेत. 'भारतवर्ष' म्हणजे 'भरतांचा देश'. 'भरत' हे असे नाव आहे जे प्रथम जगात दिसून येते

ऋग्वेद, जिथे तो लोकांच्या मुख्य वैदिक गटांपैकी एकाचा संदर्भ देतो. नंतरच्या साहित्यात 'भरत' नावाच्या अनेक राजांचा उल्लेख आढळतो.

'जंबुद्वीप' या दुसऱ्या शब्दाचा अर्थ 'जांभूळाच्या झाडाच्या फळाचे बेट' असा होतो. हा खरोखरच मूळचा भारतातील एक सामान्य वृक्ष आहे, ज्याला 'जांभूळ वृक्ष', 'मलबार प्लम ट्री' इ. असेही म्हणतात. 'जंबुद्वीप' म्हणजे भारतीय उपखंड.

खरं तर, आम्हाला एका भारतीय सम्राटाकडून एक चांगला सुगावा मिळतो - त्याचे नाव अशोका आहे आणि आपण त्याला नंतर भेटू; तूर्तास आपण त्याची तारीख इ.स.पू. 250 च्या आसपास घेऊ शकतो. जसे आपण पाहू शकता, त्यांनी आपल्यासाठी अनेक शिलालेख सोडले. त्यापैकी एका मध्ये त्याने 'जंबुद्वीप' नावाचा वापर केला

आकृती 5.4. महाभारतात सूचीबद्ध केलेल्या काही प्रदेशांचा नकाशा. (त्यांपैकी अनेकांचा उल्लेख ग्रंथात राज्य म्हणूनही आहे.) आपल्याला ते प्रदेश लक्षात ठेवण्याची आवश्यकता नाही, परंतु ते भारतीय उपखंडाचा संपूर्ण भूगोल कसा व्यापतात हे लक्षात घ्या.

होता, संपूर्ण भारताचे वर्णन करण्यासाठी हे नाव देण्यात आले, ज्यात त्या काळी आजचा बांगलादेश, पाकिस्तान तसेच अफगाणिस्तानचा काही भाग समाविष्ट होता.

काही शतकांनंतर 'भारत' हे भारतीय उपखंडासाठी वापरले जाणारे नाव बनले. उदाहरणार्थ, विष्णुपुराण नावाच्या एका प्राचीन ग्रंथात आपण असे वाचतो: उत्तरम् यत् समुद्रस्य हिमाद्रेशैव

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेशैव दक्षिणम्।

वर्षं तद् भारतं नाम...

"महासागराच्या उत्तरेस आणि हिमालयाच्या दक्षिणेस

असलेला देश भारत म्हणून ओळखला जातो."

'भारत' हे नाव आजही वापरात आहे. उत्तर भारतात साधारणपणे 'भारत' असे लिहिले जाते, तर दक्षिण भारतात अनेकदा 'भारतम्' असे लिहिले जाते.

त्याबद्दल विचार करा

'बर्फाळ पर्वत' ओळखलात का? भारताचे हे थोडक्यात वर्णन योग्य आहे असे तुम्हाला वाटते का?

विशेष म्हणजे देशाच्या विविध भागांनी भारतासाठी अशीच व्याख्या स्वीकारली. उदाहरणार्थ, प्राचीन तमिळ साहित्यातील एक कविता, सुमारे 2,000 वर्षांपूर्वीच्या एका राजाची स्तुती करते, ज्याचे नाव "दक्षिणेतील [केप] कुमारीपासून, उत्तरेतील महान पर्वतावरून, पूर्वेकडील महासागरांपासून आणि पश्चिमेकडील महासागरांपर्यंत..." 'उत्तरेकडील महान पर्वत' आता ओळखता येईल आणि 'केप कुमारी' ओळखणे अवघड नसावे. प्राचीन भारतीयांना आपला भूगोल नीट ठाऊक होता असे दिसते!!

चुकवू नका

पहिल्यांदा इंग्रजीत लिहिलेल्या भारतीय राज्यघटनेत सुरुवातीलाच 'इंडिया, म्हणजेच भारत' हा शब्द वापरला आहे. त्याचप्रमाणे राज्यघटनेच्या हिंदी आवृत्तीत 'भारत अर्थात इंडिया' असा उल्लेख आहे

चला जाणून घेऊया

आकृती 5.5 (पान82) मध्ये दिलेल्या भारतीय संविधानाच्या मूळ पहिल्या पानाच्या प्रतिमध्ये, तुम्ही 'India, that is Bharat' हा वाक्यांश शोधू शकता का?

परदेशी लोकांनी भारताचे नाव कसे ठेवले?

भारताचा उल्लेख करणारे पहिले परदेशी पर्शियन होते, इराणचे प्राचीन रहिवासी. इ.स.पू.सहाव्या शतकात एका पर्शियन सम्राटाने लष्करी मोहीम राबवून सिंधू नदीच्या प्रदेशावर ताबा मिळवला, ज्याला पूर्वी आपण पाहिल्याप्रमाणे 'सिंधू' असे संबोधले जात असे. त्यामुळे फारसी लोकांनी आपल्या सुरुवातीच्या नोंदींमध्ये आणि दगडी शिलालेखांमध्ये भारताचा उल्लेख 'हिंद', 'हिंदू' किंवा 'हिंदू' असा केला तर नवल नाही, जे त्यांच्या भाषेतील 'सिंधू' या शब्दाचे रूपांतर आहेत. (प्राचीन पर्शियन भाषेत 'हिंदू' हा निव्वळ भौगोलिक शब्द आहे. तो येथे हिंदू धर्माचा संदर्भ देत नाही.)

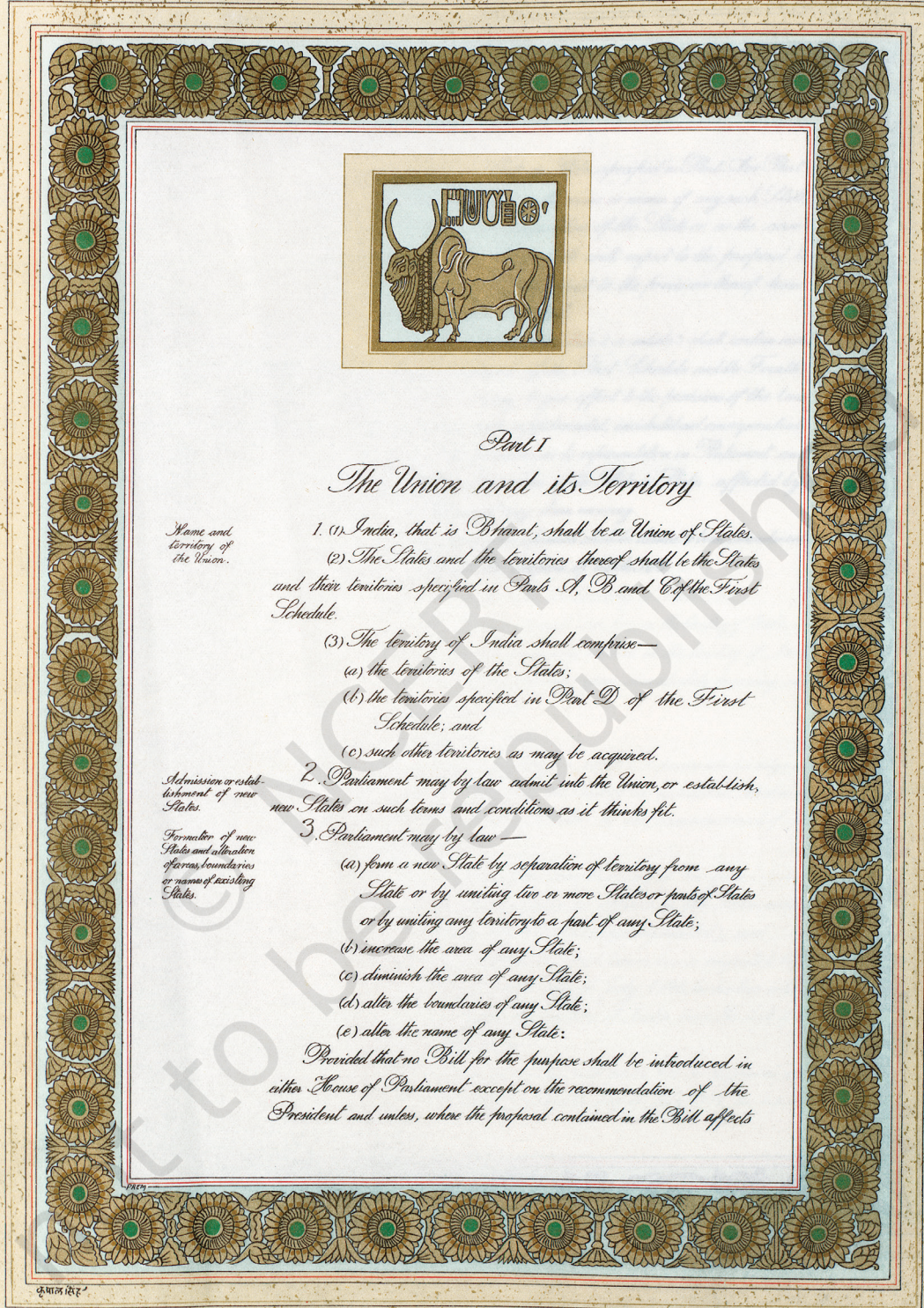
या पर्शियन स्त्रोतांच्या आधारे प्राचीन ग्रीकांनी या प्रदेशाला 'इंडोई' किंवा 'इंडिक' असे नाव दिले. 'ह' हे अक्षर त्यांच्या ग्रीक भाषेत अस्तित्वात नसल्यामुळे त्यांनी 'हिंदू'चे सुरुवातीचे अक्षर 'ह' सोडले.

सिंधु → हिंदू → इंडोई / इंडिके

प्राचीन चिनी लोकांनीही भारताशी संवाद साधला. अनेक ग्रंथांत त्यांनी भारताचा उल्लेख 'यिंदू' किंवा 'यिंदू' असा केला आहे. हा शब्दही मुळात 'सिंधू'पासून आला आहे, खालील पद्धतीने:

सिंधु → हिंदू → इंदू → यिंदू

संविधान:
एखाद्या राष्ट्राच्या
मूलभूत तत्त्वे आणि
कायदे स्पष्ट
करणारा दस्तऐवज.
भारताचे संविधान,
जे इयत्ता ७ मध्ये
शिकले जाईल,
१९५० मध्ये लागू
झाले.

चुकवू नका

इसवी सनाच्या सातव्या शतकात झुआनझांग (पूर्वी ह्वेन सांग, सुआन सांग इ.) चीनहून भारतात आला. त्यांनी भारताच्या अनेक भागांना भेटी दिल्या, विद्वानांना भेटले, बौद्ध ग्रंथ गोळा केले आणि 17 वर्षांनंतर ते चीनला परतले. तेथे त्यांनी आपल्यासोबत घेतलेल्या हस्तलिखितांचे संस्कृतमधून चिनी भाषेत भाषांतर केले. इतर अनेक चिनी विद्वानांनी शतकानुशतके भारताला भेट दिली.

आणखी एक चिनी शब्द, जो 'सिंधू'पासून तयार झाला आहे, तो म्हणजे 'तियानझू'; पण हा शब्द 'स्वर्गीय स्वामी' म्हणूनही समजला जातो. यावरून प्राचीन चिनी लोकांच्या मनात बुद्धाची भूमी म्हणून भारताविषयी असलेला आदर दिसून येतो.

'हिंदुस्थान' हा अलीकडचा शब्द तुम्हाला कदाचित चांगलाच परिचित असेल, पण 1800 वर्षांपूर्वी एका पर्शियन शिलालेखात हा शब्द पहिल्यांदा वापरला गेला हे तुम्हाला माहित नसेल! पुढे भारतीय उपखंडाचे वर्णन करण्यासाठी भारतातील बहुतेक आक्रमणकर्त्यांनी हा शब्द वापरला.

चला जाणून घेऊया

भारतातील अनेक नावांचा हा तक्ता तुम्ही पूर्ण करू शकाल का?

पर्शियन	
ग्रीक	
लॅटिन	भारत
चीनी	
अरबी आणि पर्शियन	
इंग्रजी	भारत
फ्रेंच	इंडी

पुढे जाण्याआधी...

- भारत ही एक प्राचीन भूमी आहे, ज्याच्या इतिहासात अनेक नावे आहेत.
- भारतातील प्राचीन रहिवाश्यांनी दिलेल्या नावांमध्ये 'जंबुद्वीप' आणि 'भारता' यांचा समावेश आहे. कालांतराने ते व्यापक झाले आणि बहुतेक भारतीय भाषांमध्ये हे भारताचे नाव आहे.
- भारतात येणाऱ्या परदेशी पाहुण्यांनी किंवा आक्रमणकर्त्यांनी मुख्यतः सिंधू किंवा सिंधू नदीपासून घेतलेली नावे स्वीकारली; परिणामी 'हिंदू', 'इंडोई' आणि शेवटी 'भारत' अशी नावे जन्माला आली.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. प्रकरणाच्या सुरुवातीला उद्धरणाचा अर्थ काय असू शकतो याची चर्चा करा.
2. बरोबर की चूक?
 - 'ऋग्वेद' मध्ये भारताच्या संपूर्ण भूगोलाचे वर्णन आहे.
 - विष्णुपुराण मध्ये संपूर्ण भारतीय उपखंडाचे वर्णन आहे.
 - अशोकाच्या काळात 'जंबुद्वीप' मध्ये आजचा भारत, अफगाणिस्तानचा काही भाग, बांगलादेश आणि पाकिस्तान यांचा समावेश होता.
 - महाभारतात काश्मीर, कच्छ आणि केरळसह अनेक प्रदेशांची यादी आहे.
 - 'हिंदुस्थान' हा शब्द दोन हजार वर्षांपूर्वी ग्रीक शिलालेखात पहिल्यांदा आला होता.
 - प्राचीन पर्शियन भाषेत 'हिंदू' हा शब्द हिंदू धर्माचा संदर्भ देतो.
 - 'भारता' हे परदेशी प्रवाशांनी भारताला दिलेले नाव आहे.
3. जर तुमचा जन्म 2000 वर्षांपूर्वी झाला असता आणि आपल्या देशाला नाव देण्याची संधी मिळाली असती तर तुम्ही कोणते नाव किंवा नावे निवडली असती आणि का? आपल्या कल्पनाशक्तीचा वापर करा!
4. प्राचीन काळी जगाच्या विविध भागांतून लोक भारतात का येत असत? एवढा लांबचा प्रवास करण्यामागे त्यांची प्रेरणा काय असू शकते? (संकेत: येथे किमान चार-पाच प्रेरणा नमूद करा)